

W. Zijlstra

De vier belangrijkste barrières in de communicatie

Uit: Praktische Theologie, 4e jrg.1977, no.3

en: Vragen rond de pastorie, Kampen 1980

Tijdens de 'Klinische Pastorale Vorming' wordt in het leer- en groepsproces zichtbaar waar in het pastorale contact de stoornissen in de communicatie liggen. Deze stoornissen op hun beurt blijken voort te komen uit een niet verwerkte problematiek, die uiteraard ook de allerintiemste relatie van het huwelijk diepgaand en bij voortdurend beïnvloedt.

De vier belangrijkste barrières in de communicatie blijken te zijn:

- 1 De destructieve werking van het 'superego' (Freud) en van het 'geïdealiseerde zelf' (Horney).
- 2 Het tekort aan zelfbesef en zelfwaardering.
- 3 Onafgewerkte autoriteits- en intimiteitsproblematiek (vader- en moederbeelden).
- 4 Een theologie die neurotiserend werkt.

I De vier barrières in de pastorale communicatie

Van deze barrières zijn pastores zich meestal in het geheel niet bewust. Zij merken wel dat 'er iets mis is', want zij voelen zich in bepaalde opzichten onvrij, krampachtig, angstig soms. Het werk valt hen onnodig zwaar en allerlei spanningen in het werk worden bij velen nog gecompliceerd door de spanningen in huwelijks- en gezinsrelaties en door spanningen in relaties met collega's en autoriteiten.

Men zou de indruk kunnen krijgen, als men het bovenstaande leest dat de cursisten stuk voor stuk neurotici zijn. Dat is allerm minst het geval. Het zijn normale, gezonde mensen. Hun gezondheid blijkt al daaruit dat zij de moed, de kracht en de bereidheid hebben eigen werk en daarmee zichzelf kritisch onder ogen te zien, en een leer- en groeiproces te ondergaan, dat vaak zeer pijnlijk is. Mensen die ernstig neurotisch zijn, wagen zich niet aan een dergelijk experiment.

Uit de ervaringen van de trainingen blijkt echter wel dat er geen mens bestaat die een volstrekt harmonische ontwikkeling heeft gehad. Ons leven wordt meer gekenmerkt door stoornis in de communicatie dan door echt contact. En deze stoornissen in de communicatie, met name met de sleutelfiguren in ons leven, vormen de voedingsbodem voor groeistoornissen, voor 'neurotische' ontwikkelingen. In die zin is de neurose geen psychiatrische maar een antropologische ziekte. Ieder van ons lijdt er meer of minder aan.

1 De destructieve werking van het 'superego' (Freud) en van het 'geïdealiseerde zelf' (Horney)

Onder het superego versta ik het geperverteerde geweten, dat niet meer 'samen weet' (conscientia) in een liefdevolle relatie met de concrete andere, maar zich verzelfstandigd heeft, autonoom geworden is, en daardoor een complex van geboden en verboden dat een min of meer absoluut karakter draagt.

Het geweten dat onze vrijheid bewaakt wordt in het superego tot een slavendrijver, die met de zweep van de schuldgevoelens en de angst ons drijft in een richting waar onze bestemming niet ligt.

Het superego vertoont alle trekken van de wet, zoals Paulus erover schrijft in de Romeinenbrief: de wet als cipier, als tiran, als middel tot zelfrechtvaardiging, los van de communicatie met de levende, genadige God en los van de communicatie met de concrete andere, een autonome wet, een 'stoicheion'.

Onder het 'geïdealiseerde zelf' versta ik het onbewuste beeld van het zelf, dat de mens meent te moeten worden maar dat in flagrante strijd is met zijn echte, originele zelf.

De pastores moeten zoveel van zichzelf en anderen. Hij moet bijv. als de autoriteit, als de deskundige in geestelijke zaken, in principe alle problemen die mensen hem voorleggen kunnen oplossen. Met zijn verstand weet hij natuurlijk wel dat dit een onmogelijke opgave is, maar uit de gespreksanalyse blijkt telkens weer dat hij toch heimelijk denkt: 'De mensen verwachten dat van mij, ik kan ze toch niet teleurstellen, daarvoor komen zij toch niet bij mij'. Uiteraard faalt hij voortdurend als 'zielearts', hij weet de diagnose niet en dus ook niet 'de therapie'.

Ieder reageert dan vanuit zijn onmacht op zijn karakteristieke wijze: de één gaat adviseren, de ander moraliseren, de derde grijpt naar zijn zakbijbeltje, de vierde doet of zijn neus bloedt en gaat in het gesprek haastig weer naar de oppervlakte, of (wat hetzelfde is) smeert het probleem van de ander op vrome wijze dicht. Het gevolg is een gevoel van frustratie, van tekortschieten, van schuld, van boosheid. Gevoelens die onmiddellijk verdrongen worden, omdat een mens daar nu eenmaal niet mee leven kan. De negatieve gevoelens worden weggeredeneerd, de schuld wordt op anderen geschoven enz. enz. Alle afweermechanismen treden in werking. Het is werkelijk ongelooflijk hoe arglistig het menselijk hart is bij het vinden van vluchtwegen.

Het is voor de pastor een bevrijdende ontdekking, dat deze diagnostische houding niet alleen verkeerd is, omdat hij daardoor de ander nog meer afhankelijk maakt, maar dat het niet op zijn weg ligt de problemen van anderen op te lossen. Elk mens moet uiteindelijk zijn eigen problemen oplossen. De pastorant is ook de enige die de oplossing van zijn probleem 'kent'. Hij is echter niet in staat om bij deze 'kennis' te komen. Daar is een bewustwordingsproces voor nodig. Bij dat bewustzijnsproces kan de pastor hem helpen door aandachtig naar de gevoelens in en achter de woorden te luisteren, door ook eigen gevoelens, die de problematiek van de ander bij hem oproept, in het gesprek te brengen, door samen met de ander tastend naar een oplossing te zoeken, die de ander als de zijne herkent.

Het enige wat de pastor kan doen is dus, met de ander op weg gaan, als een echte 'metgezel', om samen in een langzaam bewustwordingsproces te ontdekken wat het eigenlijke probleem is (de meeste problemen worden 'verpakt' aangereikt, 'verpakt' zowel voor de ander zelf als voor de pastor), en in welke richting de oplossing gezocht zou kunnen worden. Omdat het om pastoraat gaat, zullen zij ook samen naar het Evangelie luisteren, want alleen in het licht van het Evangelie worden de dieptedimensies van onze problemen zichtbaar.

Wat voor het superego geldt, geldt ook voor de stille eisen van het geïdealiseerde zelf: de pastor moet van zichzelf een perfecte christen en zieleherder worden. En niet alleen dat, maar ook een perfecte echtgenoot, minnaar, vader, collega. Met zijn verstand weet hij natuurlijk wel dat deze 'volmaaktheid' een onbereikbaar ideaal is en een waanzinnige eis, maar uit zijn gedrag blijkt bij analyse dat hij - dwars tegen de ontplooiingsdrang van zijn echte, reële zelf in - er heimelijk naar streeft zo'n perfect mens te worden.

Eén van de pastores bekende na door een diepe crisis te zijn heengegaan: 'Ik wilde eigenlijk een tweede Jezus zijn. Ik moet er nu om lachen en tegelijk schaam ik mij dood. Wat een pretentie! Het doet wel pijn om dit te bekennen.'

Inderdaad doet zo'n bekentenis pijn, want hoe tiranniek deze eisen ook mogen zijn, hoezeer zij de mens eens steeds fataler gevoel van alsmaar falen geven, het is bijzonder moeilijk om van dit geïdealiseerde beeld afscheid te nemen. Misschien is het wel het laatste wat een mens prijsgeeft: het heimelijk gevoel van 'superieur' te zijn boven anderen, 'de grote uitzondering':

- 'Ik mag iedereen kritiseren - dat is mijn eerlijkheid - maar de anderen mogen het mij niet, ik voel mij dan bekeken en veroordeeld, niet geaccepteerd, en daar ben ik dan ook terecht verontwaardigd over'.

- 'Ik heb het recht om verstaan en erkend te worden - want ik ben een gevoelig mens - maar ik behoef mij niet in anderen te verdiepen.'

- 'Ik mag over mijn ondergeschikten naar willekeur de baas spelen - dat is mijn vermogen tot leidinggeven - maar wie zich tegen mij verzet is een slecht mens.'

- 'Ik mag anderen naar het punt brengen waar ik ze hebben wil - dat is mijn tact en diplomatie - maar als zij het doen voel ik mij gemanipuleerd en ben daar terecht zeer boos over.'

Want 'ik ben de grote uitzondering. Wat voor anderen geldt, geldt niet voor mij.' Dit allerheimelijkst gevoel zal niemand tot zijn bewustzijn toelaten. Als hij erop betrapt wordt op grond van zijn gedrag tegenover anderen, zal hij het altijd ontkennen en zelfs het gevoel erbij hebben 'eerlijk' te zijn.

Dit diep weggestopte grondgevoel wordt gevoed vanuit het geïdealiseerde zelfbeeld. En kan de mens dit heimelijke superieure zelfbeeld niet handhaven, omdat het leven hem voortdurend confronteert met de harde feiten, die zijn stille pretentie weerspreken, dan kan hij altijd nog in negatieve zin 'de grote uitzondering' zijn: 'Zie je wel, ik kan ook niets, ieder kan het beter dan ik, ik ben totaal ongeschikt, totaal waardeloos, ik haat eigenlijk mijzelf'. Wie denkt dat dit nederigheid is, vergist zich zeer, want heimelijk denkt hij: 'Ik zie dat tenminste in, de anderen leven nog in illusies', of nog erger: 'Ik voel mij tenminste een zondaar, een mens is niets, God is alles'. En daarmee blijft hij toch 'de grote uitzondering', in negatieve zin toch superieur, zoals de mens met heimelijke superioriteitsgevoelens diep in zijn hart zichzelf eigenlijk haat. Narcistische trots en zelfhaat blijken de polen te zijn van één en dezelfde ambivalentie, pervertering van de polariteit van echte eigenwaarde en echte nederigheid.

Het is voor een mens blijkbaar moeilijk om te accepteren dat hij een gewóón mens is: aards, lichame-lijk, beperkt in vele opzichten, eindig, een mens die goed én slecht is, sterk én zwak, een mens die fouten maakt en daaraan kan groeien, een mens onderweg, onaf, een fragment.

En toch ligt juist daarin de uniciteit van de mens. Pas de mens die erkent dat hij een gewoon mens is, kan zichzelf gaan beleven als een 'uitzonderlijk' mens, met een eigen geschiedenis, eigen mogelijkheden en eigen grenzen. Een uniek mens hoeft zich niet met anderen te vergelijken, hoeft niet heimelijk jaloeers te zijn, hoeft geen meer- en minderwaardigheidsgevoelens te hebben, want de maatstaf valt weg: hij mag en moet alleen zichzelf zijn.

Voor het pastoraat is het beslissend, dat de pastor ziet hoe deze heimelijke pretentie in het licht van de Liefde van God in Christus een 'Gode-gelijk-willen-zijn' betekent, hoogmoed, en als zodanig een wezenlijk aspect van wat de Bijbel 'zonde' noemt, zonde als verzet tegen de genade van God. 'De grote uitzondering' heeft geen vergeving, geen genade nodig. De anderen mogen dat nodig hebben, hij niet. Dat hij eigenlijk schreeuwt om liefde, een liefde zonder voorwaarden vooraf, wil en kan hij zichzelf niet toegeven, want hij is bang dat met zijn heimelijke pretentie ook zijn wereld, zijn Ik, instort.

De perfectie, waarnaar de mens heimelijk streeft, en de volmaaktheid van God waartoe Jezus in de Bergrede ons oproept, staan dwars op elkaar: het eerste is de demonische pervertering van het laatste. Want Gods volmaaktheid bestaat daarin, dat 'Hij zijn zón laat opgaan over bozen en goeden en het laat regenen over rechtvaardigen en onrechtvaardigen' (Mat.5:43-48); dat Hij zijn vijanden liefheeft; dat Hij trouw blijft waar ontrouw worden. Echte volmaaktheid' betekent een volledige ontkramping, een leven uit de onvoorwaardelijke Liefde van God, want wij kunnen alleen in Christus 'volmaakt' zijn en dus worden.

In het licht van deze Liefde worden ook al onze noties van sterk en zwak, van goed en slecht, radicaal gerelativeerd. Zij krijgen een diepte en hoogte, waarvan wij tevoren zelfs geen vermoeden hadden: het zwakke Gods blijkt dan sterker dan de mensen en het dwaze Gods wijzer dan de mensen (I Kor.1:25).

2 Het tekort aan zelfbesef en zelfwaardering

Dit punt hangt met het voorafgaande samen. Opmerkelijk is dat vele pastores in de training weer moeten leren 'Ik' te zeggen. 'Je mag toch niet 'ik' zeggen, maar de ander, de ander... Het gaat immers om zelfverloochening, om een leven van offeren'.

Wat men vergeet is dat er niets te verloochenen valt, evenmin iets te offeren, als er geen zelf is.

Ondertussen blijkt tijdens de groeps gesprekken dat het 'ik' wel degelijk aan zijn trekken probeert te komen, en hoe! Verkapt, verhuld, op velerlei wijze: in een generaliserend spreken in de derde persoon (het is toch zo..., ieder zal toch moeten toegeven dat..., de Bijbel, Barth zegt toch...), in verfijnde vormen van manipulatie, waarbij men inspeelt op de verborgen angst- en schuldgevoelens van de ander, in heimelijke claims op de ander enz.

Dit zgn. ideaal van altruïsme heeft verstrekkende gevolgen voor de psychische huishouding. In de eerste plaats wordt de agressiviteit onderdrukt: 'Je mag niet boos worden, je moet altijd vriendelijk zijn, begrijpend, de minste'. Dat deze verdringing leidt tot depressies, tot een conformistische houding, tot een uit de weg gaan van conflicten en tot een soort abjecte domineesvriendelijkheid, ligt voor de hand. Erger is nog dat mét de agressiviteit een groot stuk emotionaliteit, vitale kracht, erotiek en creativiteit wordt onderdrukt. Het is een soort zelfverminking die uitgesproken 'masochistische' trekken vertoont. En dat alles in naam van het Evangelie!

Eén van de verrassendste ontdekkingen voor de pastor is dat juist dit verdrongene, dat als slecht, zondig, zwart, gevaarlijk, wordt ervaren, uitgerekend één van de meest kostbare aspecten van zijn wezen blijkt te zijn. Het 'altijd-voor-de-ander' motief leidt bovendien tot snelle identificaties met mensen in nood en druk. Opvallend is hoe sterk bij pastores de neiging tot een onzakelijke vereenzelviging met de verdrukten der aarde is. Dat in feite eigen onbewuste 'underdog'-gevoelens in de verdrukte andere geprojecteerd worden, zodat men heimelijk meer met zichzelf begaan is dan met de ander, wordt niet onderkend. Want ook hier maakt de mens van zijn nood gaarne een deugd: hij noemt het 'solidariteit' of 'liefde'. Evenmin wordt onderkend dat zulke identificaties een blokkade vormen voor reële hulp, want men reikt dan die oplossingen aan die eigenlijk bedoeld zijn als oplossing van het probleem van eigen gevoelens van klein en verdrukt zijn. Echte solidariteit veronderstelt bewustwording van eigen gevoelens van minderwaardigheid en insufficiëntie, en een sterk gevoel van eigenwaarde.

Het tekort aan zelfbesef, in nauwe samenhang met de tirannieke eisen van superego en geïdealiseerde zelf, leiden in de tweede plaats tot een verdringing van eigen twijfel en ongeloof. Dat ook pastores in feite vaak god-loos leven wordt moeilijk erkend. Twijfel wordt maar zelden toegelaten tot het bewust-zijn.

En als men het toelaat, slaat men dikwijls naar het andere uiterste over: 'Ik weet niet of ik überhaupt wel geloof, ik had nooit pastor moeten worden. Wie ben ik dat ik 's zondags het Evangelie verkondig'. Uit dit doorslaan blijkt hoeveel verborgen pretentie eronder zit: de pretentie een perfecte christen en pastor te willen worden, de pretentie van de man die het zo goed weet en de gemeente het eens zal aanzeggen. Dat 'god-loos' leven normaal is en geloof een voortdurend wonder wordt wel verstandelijk erkend maar nauwelijks belééfd.

Het is een bevrijding te ontdekken dat twijfel een voorwaarde voor groei is en dat erkenning van eigen god-loosheid een voorwaarde is om het geheimenis van het Evangelie te verstaan. Alleen de godloze wordt gerechtvaardigd, en wie werkelijk leerling van Jezus wil zijn zal steeds bereid moeten zijn zich door Hem te laten corrigeren in alles wat hij denkt en doet. Deze correctie gaat onherroepelijk door twijfel heen.

Groei heeft iets van een voortgaande 'beeldenstorm': onze beelden van onszelf, van de ander en van God worden steeds weer gebroken. Beslissend is dat de pastor gaat zien, dat dit tekort aan reëel zelfbesef met het bijbelse 'nederig van hart' niets te maken heeft. Nederigheid is waarheid, de erkenning van ware kleinheid én grootheid in de relatie tot God en de naasten. Juist omdat Jezus kon zeggen 'Ik ben...het brood des levens, het licht der wereld' kon Hij zo nederig van hart zijn, en juist omdat Hij zo nederig van hart was, kon Hij 'Ik ben' zeggen. Nederigheid is waarheid, de erkenning van ware kleinheid én grootheid in de relatie tot God en de naasten.

Wie zichzelf niet in zijn volle lengte opricht kan nooit een nederig mens worden. Wanneer we ons werkelijk door God bemind weten - en dat is het Evangelie -, kunnen en mogen we ook van onszelf houden (egoïsme blijkt bij nadere analyse altijd een vorm van zelfhaat te zijn). Wie op grond van deze zelfliefde eigen ruimte geheel durft in te nemen, kan ook anderen werkelijk ruimte geven. Wie zichzelf niet serieus neemt, kan ook de ander niet werkelijk ernstig nemen. Hij zal op een verborgen wijze onder de mom van 'de minste te willen zijn' altijd verwickeld zijn in een verborgen machtsstrijd. Hoe meer wij onszelf worden, hoe meer ons zelfrespect toeneemt, des te minder staan we op ons gelijk, des te meer zijn we bereid ter wille van het herstel van de gemeenschap de eerste stappen te doen, d.w.z. 'de minste te zijn'.

3 Een onafgewerkte autoriteits- en intimiteitsproblematiek

Dit tekort aan zelfbesef en deze eisen van het superego en het geïdealiseerde zelf komen voort uit een onafgewerkte autoriteits- en intimiteitsproblematiek. Een mens moet in zijn leven met twee grondproblemen klaarkomen, met dat van de autoriteit en de intimiteit: de emotionele relatie met mensen boven (en onder) hem en met mensen naast hem.

De eerste mensen boven en naast hem ontmoet hij als kind in zijn vader en moeder, broers en zusters. Dáár, in het gezin, kan hij leren wat echte autoriteit en wat echte intimiteit is. Dáár ligt ook de oorsprong van verkeerde ontwikkelingen: de pervertering van het geweten tot superego en het ontstaan van geïdealiseerde zelfbeelden.

Bij het ontstaan van het superego spelen uiteraard concrete geboden en verboden enerzijds en bepaalde waarden en idealen van de ouders anderzijds een grote rol. Maar het zijn meestal niet de ge- en verboden als zodanig (hoe star en onzinnig zij ons nu mogen toeschijnen) en evenmin specifieke waarden en idealen als zodanig (hoezeer deze ook groeps-, tijd- en cultuurgebonden zijn), die voor de scheefgroei doorslaggevend zijn. Veeleer zijn het stoornissen in de communicatie, destructieve emotionele onderstromen. En stoornissen in de communicatie met het kind vinden meestal hun oorsprong in stoornissen in de communicatie tussen de ouders, als man en vrouw. Zijn de ouders, die ook maar gewone mensen zijn en op hun beurt producten van de opvoeding van hún ouders, bereid en in staat zelf hun onverwerkte problematiek aan en met elkaar op te lossen, dan is het gevaar van het ontstaan van een superego en geïdealiseerd zelf niet zo groot. Gevaarlijk wordt het pas als de ouders onbewust hun eigen onverwerkte jeugdproblematiek via het kind willen oplossen.

Voorbeelden: een moeder die zelf liefde en koestering in haar jeugd te kort gekomen is zal het kind overdadig knuffelen en verwennen, maar onder de stilzwijgende conditie dat het kind met die mate en kwaliteit van tederheid zal antwoorden die de moeder zelf gemist heeft.

Een vader die wil dat zijn zoon die aspiraties zal realiseren die hij zelf in zijn leven niet heeft kunnen verwerkelijken.

Een vader die zijn zoon voortdurend het beeld van een (perfecte) christen en burger voor ogen houdt, die hij zelf eigenlijk zou moeten zijn, maar die hij niet kan of wil worden.

In al deze gevallen leert het kind niet wat echte intimiteit en echte autoriteit is. Integendeel, deze geconditioneerde liefde dwingt het kind een richting op die vreemd is aan de ontplooiing van zijn echte, originele zelf, op straffe van verlies van geborgenheid. Omdat geborgenheid een levensvoorwaarde voor een kind is, moet het kind zich wel conformeren aan de ge- en verboden en aan de idealen van de ouders om te kunnen overleven.

Vader en moeder worden op deze wijze 'geïntrojecteerd', zij kruipen als het ware onder zijn huid als veroordelende en richtinggevende instanties, vreemd aan zijn echte zelf en toch een stuk van hemzelf waarvan hij zich niet kan ontdoen, zoiets als een 'vader-ik' en 'moeder-ik'.

Als volwassene kan de mens alleen door een dialoog met zijn 'vader- en moeder-ik' tot verzoening met zichzelf en met zijn verleden komen, dwars door het conflict heen dat de dialoog aan de dag brengt: gevoelens van woede tegen én van verbondenheid met zijn ouders als stuk van hemzelf, van haat én liefde. Alleen zo leert hij weer werkelijk Ik te zeggen, alleen zo leert hij te scheiden tussen wat echt van hemzelf is en wat hem is aangepaard. Zo kan zich een integratie voltrekken, die tegelijk bevrijdend en verplichtend is, gave én opgave.

Inzicht in de ontstaansgeschiedenis (met alle daaraan verbonden emoties) van superego en geïdealiseerd zelf is dus nog niet voldoende: men kan alles begrijpen van de genese en nog geen stap verder zijn. Het komt erop aan dat er een dialoog op gang komt met 'vader-ik' en 'moeder-ik' (de concrete ouders zijn geheel anders, hebben zich bovendien verder ontwikkeld, blijven dus buiten beschouwing), want de pastor moet leren verantwoordelijkheid voor zijn eigen leven te nemen. Wanneer hij zijn ouders de schuld geeft en zich daarop fixeert, gebruikt hij zijn verleden als vluchtweg, hij loopt van zichzelf weg en verzet zich tegen volwassenwording.

Vindt er integratie plaats, dan is daarvan het gevolg dat de energieën, die door het innerlijk conflict gebonden waren, weer vrijkomen. Bovendien ontdekt hij dat achter het 'vader- en moeder-ik' wezenlijke aspecten van zijn originele zelf schuilgingen, die - nu de 'burgeroorlog' in hem voorbij is - weer voluit kunnen meespelen. Sommigen bijv. leren voor het eerst echt genieten, bij anderen komt een stuk creativiteit tevoorschijn waarvan zij het bestaan niet eens kenden.

4 Een theologie die neurotiserend werkt

De opvatting van Freud dat godenbeelden projecties zijn en een teken van onvolwassenheid blijkt in de praktijk maar al te waar te zijn. Vader- en moederbeelden blijken op het emotionele niveau het godsbeeld zodanig te kleuren en te verkleuren dat er een duidelijke discrepantie ontstaat tussen de officieel beleden theologie en de onbewuste, emotionele 'theologie'. Uit de preek-analyses blijkt telkens weer, dat de pastor twee goden dient: Op de kansel predikt hij de God van de bevrijding, van de exodus, een genadige en barmhartige God, maar de ondertonen zijn vaak wettisch, bezwerend, onecht, m.a.w. diep in zijn onbewuste is er nog een andere god, die de tirannieke trekken van de Farao van Egypte ver- toont. En oudere goden plegen, emotioneel gezien, meestal een grotere aantrekkingskracht te bezitten dan de God van Israël.

Als het waar is wat Barth zegt, dat God voor het kind staat in het verlengde van de blikrichting van de concrete ouders, dan zijn vader- en moederbeelden en het beeld van God eng met elkaar verbonden. In die zin heeft Freud gelijk als hij zegt, dat godenbeelden projecties zijn en een teken van onvolwassenheid. Met name de preekanalyses brengen dit onontkoombaar aan het licht: preken, die bedoelen vreugde of heilzame schrik in de harten van de mensen op te roepen, worden als beklemmend, wettisch of vervelend ervaren. De pastor vergeet maar al te vaak dat hij zelf het instrument is. Er bestaat niet zoiets als 'zuivere prediking, en zij die iets te fanatiek de term 'Woord Gods' hanteren prediken meestal meer zichzelf dan de levende God. Objectiviteit staat nooit los van existentialiteit, zij zijn onderling afhankelijk in een polaire spanning. Wie dat ontkent, maakt geen ernst met de incarnatie.

Zulke preken werken neurotiserend, vervreemdend, fixerend. De luisteraars kunnen het niet als bevrijdende waarheid horen, omdat 'de waarheid' min of meer dwingend van buiten wordt opgelegd, aangepaat. Maar het sluit wel aan op hun eigen verborgen godsbeeld, bepaald als het is door eigen onbewuste vader- en moeder-beelden. Het gevolg is, dat er niets 'gebeurt'. Alles blijft zoals het was. Onder de wet, die de kleur van het superego heeft, verandert er niets: de mens blijft vastgepind op zijn verleden.

Alles wat ons aangepaat wordt, werkt fixerend en daarmee neurotiserend. En er wordt ons nogal wat aangepaat: 'Dit moet je geloven, want dit is het zuivere Evangelie, wee, als je hiervan afwijkt'; 'dit is de ware leer der kerk'; 'je hebt je te houden aan wat de kerkelijke autoriteiten leren', of 'wie het Evangelie niet 'marxistisch' heeft leren interpreteren heeft er nog niets van begrepen', of 'wie de voorgeschreven stadia der bevinding nog niet heeft doorlopen, mag zich geen christen noemen' enz. enz. Het godsbeeld, dat achter deze theologie opdoemt, vertoont in feite de trekken van de farao van Egypte. Het is dan ook uiteindelijk lood om oud ijzer wat de inhoud van die theologie is. M.i. behoort het weliswaar tot de taak van de kerk 'om te weren wat haar belijden weerspreekt', maar de wijze waarop dit 'weren' geschiedt of volgens velen zou moeten geschieden, heeft meestal weinig van doen met de God van de exodus. Tijdens een cursus bekruipt mij vaak het benauwende gevoel dat de wijze waarop ons het geloof is bijgebracht meer kwaad dan goed heeft aangericht. En wanneer ik in pastorale gesprekken merk, hoeveel gemeenteleden, die toch van jongs af aan het Evangelie hebben gehoord, in feite een godsbeeld blijken te hebben dat uitgesproken sadistische trekken vertoont (dat correspondeert met een masochistische moraal), geeft dat toch te denken.

Niet alleen de wijze waarop het Evangelie wordt gebracht kan neurotiserend werken, ook de inhoud van de theologie zelf kan dat doen.

In dit opzicht heeft een 'ontologische' theologie (in tegenstelling tot een theologie die uitgaat van de notie van 'waarheid als ontmoeting') veel kwaad gedaan. Een almachtige en alwetende God in ontologische zin krijgt vroeg of laat sadistische trekken (die correspondeert met een masochistische moraal). Een theologie die het absurde lijden in een of andere vorm van theodicee rechtvaardigt werkt evenzeer vervreemdend.

Hetzelfde geldt voor elementen in een theologie met een fixerend karakter: bijv. de leer van de dubbele predestinatie, van de letterlijke inspiratie van de Heilige Schrift, van scheppingsordinantiën.

In het Evangelie liggen alle dingen open naar Gods toekomst (Noordmans), de komst van zijn Koninkrijk. Een theologie die vanuit deze toekomst denkt en leeft, zal altijd in beweging blijven, zich voortdurend laten corrigeren en vernieuwen. Waar dat niet gebeurt, zullen fixerende elementen in de theologie binnensluipen en via prediking en pastoraat mensen van zichzelf en God vervreemden.

II De vier barrières in de huwelijkscommunicatie

De vier barrières die storend werken op de communicatie met gemeenteleden in prediking en pastoraat, doen dat in verhevigde mate op de communicatie met de huwelijkspartner en de kinderen. Uiteraard spelen deze storende factoren in iedere huwelijksrelatie een rol, maar in het gezin van de pastor zijn zij dubbel schadelijk om twee redenen:

- 1 omdat het superego en het geïdealiseerde zelfbeeld ongemerkt religieus onderbouwd worden, wat het absolutistisch karakter van beide ongemeen verscherpt, en
- 2 omdat het gezin van de pastor in de ogen van de gemeente en in eigen oog 'voorbeeldig' behoort te zijn, wat het heimelijk perfectionisme van de pastor nog versterkt.

Het domineesgezin is daarom dubbel kwetsbaar.

Desalniettemin valt het mij op grond van de (weliswaar beperkte) ervaringen in de cursussen 'Klinische Pastorale Vorming' op dat de meeste huwelijken goed tot redelijk goed zijn. Hoewel het aantal echtscheidingen binnen de kring van pastores de laatste jaren is toegenomen, blijft het toch verre achter bij het landelijk gemiddelde.

Er zijn n.l. ook een aantal positieve ontwikkelingen.

- 1 De culturele revolutie van de zestiger jaren heeft - zij het vertraagd - ook doorgewerkt in de kringen van pastores. Tien jaar geleden was het onderwerp 'erotiek en seksualiteit' taboe in de groeps-gesprekken. De laatste jaren komt het geregeld aan de orde en in een steeds vroeger stadium tijdens de drie-maanden-training. De weerstand tegen dit thema neemt dus duidelijk af. Het is bespreekbaar geworden.
- 2 De geloofscrisis waarin vele pastores gekomen zijn, mede als gevolg van de veranderingsprocessen in onze samenleving, heeft ook bevrijdend gewerkt. Twijfel en ongeloof worden toegelaten tot het bewustzijn, zodat een meer authentiek geloof kan ontstaan en een grotere innerlijke vrijheid.
- 3 Een zich vernieuwende theologie, oecumenisch georiënteerd en tegelijk weer terugkerend naar haar oorsprong in Israël, is bezig de laatste resten van een ontologische theologie op te ruimen.
- 4 Het rollenpatroon waarin de pastor gevangen zat, is - met name in de stedelijke gebieden - afgezwakt. Hoewel hij nog steeds als leider van de gemeente gezien wordt (een archetypisch beeld, dat toch op hem geprojecteerd blijft), mag hij meer 'een gewoon mens' zijn.
- 5 Wat de vrouw betreft is de invloed van het feminisme onmiskenbaar. Dat leidt enerzijds tot grotere spanningen in het huwelijk, anderzijds geeft het de mogelijkheid tot een meer volwassen relatie op grond van echt 'partnership'.

In de zgn. 'partnertrainingen' (weektrainingen voor de echtgenoten van de pastores die de lange cursus hebben gevolgd) valt mij op hoeveel zelfbewuster de vrouwen geworden zijn.

De desintegratieprocessen in onze huidige cultuur - hoe gevaarlijk ook - ruimen tevens veel puin op, zodat er ruimte komt voor een nieuwe beleving van de man-vrouw-relatie, van de wereld en van God. Op grond van dieptepeilingen in de cursussen komt het voor dat de bewustzijnsprocessen steeds heviger en sneller verlopen.

Ten slotte blijft de vraag *hoe* deze barrières doorwerken in de huwelijksrelatie. Mannen en vrouwen, die onder de tirannie van hun verborgen superego en geïdealiseerde zelf leven, daardoor een geringe zelfwaardering hebben (hoezeer ook verborgen achter een heimelijk superioriteitsgevoel), kunnen niet goed omgaan met echt gezag en echte intimiteit. Een neurotiserende geloofsopvatting versterkt dat nog.

In bijna alle huwelijkscrises die ik begeleidde viel mij op, hoe onzeker, angstig en afhankelijk de partners waren. Aan de oppervlakte werd een harde machtsstrijd gevoerd, met vaak felle verwijten over en weer, maar aan de basis hadden de partners elkaar in een emotionele 'houdgreep': 'Ik kan niet zonder je, ik houd van je' én tegelijk 'ik verdraag de heimelijke tirannie van je onuitgesproken 'claims' niet, ik haat je'. De partners zijn zich gewoonlijk van deze fatale 'houdgreep' niet of nauwelijks bewust. En het is ook heel bedreigend om zich dat bewust te maken. Een mens is dan bang dat zijn wereld instort.

Dat een mens tegenstrijdige gevoelens heeft is normaal. Tegenstrijdige gevoelens zijn een afspiegeling van het feit dat ieder mens sterk én zwak, goed én slecht is. Kinderen hebben tegenstrijdige gevoelens tegenover hun ouders en ouders tegenover hun kinderen. Hetzelfde geldt voor de relatie man - vrouw. Bij ambivalente gevoelens in de strikte zin van het woord is er meer aan de hand. Ambivalente gevoelens dragen altijd een 'te'-karakter bijv. *te* afhankelijk, *te* onafhankelijk. Zij ontstaan, wanneer de spanningsvolle eenheid van twee (logisch tegenstrijdige) polen door een communicatiestoornis wordt verbroken.

Een mens is onafhankelijk én afhankelijk tegelijk. Hij moet zijn eigen beslissingen nemen, zelf voor zijn leven verantwoording nemen, op eigen benen staan. Tegelijk heeft hij de ander nodig om weerstand en geborgenheid te vinden, aan die ander te groeien en zichzelf te leren kennen. Door de communicatiestoornis krijgt één pool een 'te'-karakter en wordt de andere pool in het onbewuste 'verdrongen'. Hij krijgt het karakter van een onbewust 'anti-ik', een rustverstoorder, een vijand. Hij mag er niet zijn, omdat hij bedreigend is én ter wille van de innerlijke eenheid. Tegenstrijdige gevoelens zijn al moeilijk te verdragen, ambivalente gevoelens tasten direct het psychisch evenwicht aan.

Het gevolg van het 'uit het lood slaan' van de polariteit in een ambivalentie is, dat de communicatieruimte wordt ingeperkt en daarmee ook de eigen levensruimte. Een diepere verstoring van de communicatie kan niet uitblijven, omdat men 'dubbele boodschappen' gaat uitzenden. Het waarneembaar, opzettelijk gedrag bijv. seint de boodschap naar anderen: 'Ik heb niemand nodig, val me niet lastig, kom mij niet te na'. Het onopzettelijk, slechts in kleine, onopvallende tekenen zich manifesterend gedrag seint de boodschap: 'Laat me niet los, wees toch vooral aardig voor mij, kritiseer mij niet'. Degene, die op deze dubbele boodschap antwoord wil geven, doet het altijd fout: Antwoordt hij met een gedrag van: 'zoek het dan ook zelf maar uit', dan voelt de uitzender van de boodschappen zich in de steek gelaten, boos. Antwoordt de ontvanger met een gedrag van: 'ik wil best aardig voor je zijn', dan voelt de zender zich bedreigd en trekt zich terug in zijn vesting van ongenaakbaarheid. Het desastreuze voor de communicatie is dat de zender zich noch van deze dubbele boodschap noch van de ambivalente gevoelens bewust is. De ander, de ontvanger, raakt in verwarring zonder zich meestal bewust te zijn waardóór hij in verwarring raakt, hij voelt zich onmachtig, raakt vaag geïrriteerd of wendt zich af.

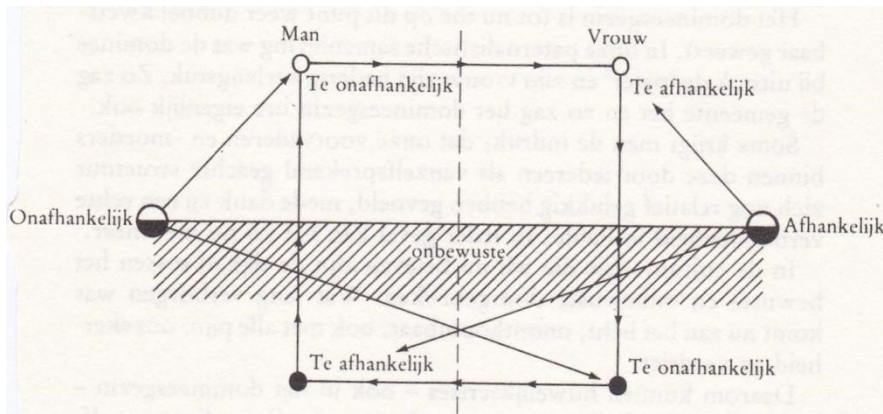
Daardoor ontstaat een 'spiraal naar beneden': elke communicatiestoornis roept nieuwe en ergere communicatiestoornissen op. De zender met zijn te onafhankelijk gedrag gaat zich steeds méér gedragen als een mens die het alleen wel af kan, maar daardoor wordt zijn verborgen te grote afhankelijkheid, die hij heimelijk haat, nóg groter, zijn gevoelens van bedreigd zijn en tegelijk van zich-in-de-steek-gelaten-voelen nóg sterker, zijn dubbele boodschappen worden nog meer emotioneel opgeladen en de reacties van de anderen nóg afwijzender enz. enz. Doordat de angst toeneemt, wordt het gedrag steeds starrer, meer stereotiep. De vrijheid om zich ook nog anders te gedragen wordt steeds kleiner. Het gedrag wordt haast een 'tweede natuur'.

Anderzijds is zijn levensbasis langzamerhand heel smal geworden. Daarom kan zijn gedrag ook zomaar omslaan in het tegendeel, wanneer zijn leven in een crisis komt: de mens die zegt niemand nodig te hebben is dan plotseling veranderd in een afhankelijk kind. Maar men vergisse zich niet, want de pool van de te grote onafhankelijkheid is nú de schijnbaar 'afwezig'.

De 'houdgreep' ontstaat, wanneer twee mensen elkaar ontmoeten, waarin de ene de man bijv. te onafhankelijk ('ik ben de baas in huis') en de ander, de vrouw te afhankelijk is ('mijn man weet alles beter, hij is zo knap, zo wijs'). Of andersom: de vrouw heeft de broek aan, zij regelt alles, en de man is eigenlijk bang voor 'moeder- de-vrouw'.

'Bovengronds' vullen man en vrouw elkaar volledig aan. Hun neurotische behoeften passen in elkaar als 'sleutel en slot'. 'Ondergronds' liggen de zaken precies omgekeerd. De ietwat autoritaire man is te afhankelijk van zijn vrouw. Hij hunkert naar wat tederheid. De te afhankelijke vrouw, die haar man zo bewondert, rebelleert 'ondergronds' tegen zijn verborgen tirannie, die haar klein houdt. Lange tijd kan zo'n huwelijk bijna ideaal lijken, maar de 'ondergrondse' relatie is een tijdbom die vroeg of laat springt, zodra één van beiden werkelijk een beetje volwassen wordt. Dan komen de bittere verwijten: 'Jij haalt me nooit eens echt spontaan aan', en 'jij met je bazig gedrag, je behandelt me als een kind'.

Wat het echtpaar dan meestal niet in de gaten heeft is, dat polen van de ambivalentie alleen maar gedraaid zijn, zodat er in wezen nog niet zo heel veel veranderd is. Alleen een bewustwording van beide polen van de ambivalentie kan soelaas bieden en leiden tot een ondubbelzinnige communicatie. In de volgende tekening is schetsmatig de dynamiek van de 'houdgreep' uitgebeeld:

(De as van de polariteit van onafhankelijkheid en afhankelijkheid is in de tekening tegelijk aangegeven als de grens tussen bewust en onbewust).

Hoe onafhankelijker (in de zin van te onafhankelijk, bazig, autoritair) de man zich gedraagt, des te afhankelijker zal de vrouw worden. Maar daardoor wordt bij haar 'ondergronds' de tegenpool van de rebellie opgeladen: 'Ik doe uiteindelijk toch wat ik wil, ik heb jou niet nodig'. Deze 'ondergrondse' boodschap die zij naar de man seint versterkt zijn afhankelijkheid. Daardoor wordt de bewuste tegenpool nog meer opgeladen: hij gaat zich nog meer autoritair gedragen enz. enz.

Uiteraard is dit model slechts één voorbeeld van de 'houdgreep'. Er zijn nog vele andere varianten. Deze ambivalenties over en weer, die de 'houdgreep' veroorzaken, blijken bij nadere analyse terug te gaan tot de jeugd. En de oorzaak is altijd weer (de monotonie is bij alle variaties verschrikkelijk) daarop terug te voeren dat de ouders onbewust geprobeerd hebben via de kinderen hún onverwerkte problematiek op te lossen. De kinderen moesten hén helpen uit hún houdgreep verlost te worden. Zo gaat het door van generatie tot generatie, als een afschuwelijke noodlotsketen, - totdat bij een echtpaar een bewustwordingsproces op gang komt dat de keten eindelijk verbreekt.

Het domineesgezin is tot nu toe op dit punt weer dubbel kwetsbaar geweest. In onze paternalistische samenleving was de dominee bij uitstek de 'pater' en zijn vrouw zijn nederig verlengstuk. Zo zag de gemeente het en zo zag het domineesgezin het eigenlijk ook.

Soms krijgt men de indruk dat onze voorvaders en -moeders binnen deze door iedereen als vanzelfsprekend geachte structuur zich nog relatief gelukkig hebben gevoeld, mede dank zij een echte verbondenheid in liefde. In ieder geval kan het zó nu niet meer.

In de cultuurcrisis die wij nu beleven zijn de dijken tussen het bewuste en onbewuste doorgebroken. Wat lang verborgen was komt nu aan het licht, onontkoombaar, ook met alle pijn, onzekerheid en verdriet. Daarom kunnen huwelijks crises - ook in het domineesgezin - een mogelijkheid zijn tot grotere bewustwording, diepere zelfkennis en grotere onderlinge liefde, - mits men wil leren.